

Эсенкул уулу Теңдик, Шакирбеков Д.

ТАЛАС ӨРӨӨНҮНҮН ЧЫГЫШ БӨЛҮГҮНҮН ЛАНДШАФТТАРЫ

Эсенкул уулу Теңдик, Шакирбеков Д.

ЛАНДШАФТЫ ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ ТАЛАССКОЙ ДОЛИНЫ

Esenkul uulu Tendik, D. Shakirbekov

LANDSCAPES OF EASTERN PART OF TALAS VALLEY

УДК:91:622.0

Макала Талас өрөөнүнүн чыгыш бөлүгүнүн ландшафттарынын тууралуу өзгөчөлүгүн изилдеп, аныктоого арналган.

Негизги сөздөр: Талас өрөөнү, ландшафт, бийиктик алкактуулук, горизонталдуу – аймактуулук, ландшафттык профиль.

Статья посвящена изучению и установлению особенности распространения ландшафтов восточной части Таласской долины.

Ключевые слова: Таласская долина, ландшафт, высотная поясность, горизонтально-пространственный, ландшафтный профиль.

The article is devoted to investigation and establishment of the landscape spreading peculiarities of Eastern part of Talas valley.

Key words: Talas valley, landscape, elevation zones, horizontal spatial, landscape profile.

Талас өрөөнүнүн чыгыш бөлүгүнүн ландшафттарынын калыптануусу, динамикасы жана азыркы мезгилдеги абалы, ушул аймактын географиялык жактан жайгашып жатуусу; жалпы эле Түндүк Тянь-Шанга мүнөздүү болгон татаал геологиялык-тектоникалык өрчүп-өнүгүү тарыхына; ар түрдүү жагдайдагы болуп өткөн денудациялык, эрозиялык жана аккумуляциялык процесстердин таасири астында пайда болгон рельефине; тиешелүү жылуулук менен нымдуулук режимине ылайыкташкан топурак кыртышы менен өсүмдүк катмарына байланыштуу. Ошентип аталган региондун басымдуу аймагы Кыргыз жана Талас Ала-Тоолору тутамдашкан жерде каледон тоо катталыштарында пайда болгон байыркы катуу интрузиялык кристал тоо тектеринен туруп, кийинчерээк калыптанган тоо тектеринен негизинен кеңдик багытында жакыныраак созулган тектоникалык жаракалар менен бөлүнөт. Мындай катуу кристалдуу тоо тектери жиреп чыккан аймактарда тоолор негизинен тик жана тигирээк жантайган тоо капталдарын пайда кылып, алардын көпчүлүк, жерлерин соңку төртүнчүлүк мезгилдин делювиалдуу - гравитациялык, соллюфлюкциялык-гравитациялык жана пролювиалдык борпоң майдаланган чөкмөлөр каптап жатат. Ал эми Талас суусунун башатындагы Каракол, Үч-Кошой, Түз-Ашуу, Калба жана ж.б. суу өрөөндөрүнүн тамандары менен ага танапаш жаткан тоо этектери төртүнчүлүк мезгилдин эрозиялык жана аккумуляциялык чөкмөлөрү менен толтурулган. Рельефинде палеозой менен кембрийге чейинки тоо тектеринин куралган

бийик тоолуу структуралуу-денудациялык, палеозойго чейинки жана палеозойдогу тоо тектеринен куралган орто бийиктиктеги структуралуу-эрозиялык; палеозойго чейинки жана палеозойдогу тоо тектеринен куралган жапыз тоолуу структуралуу-эрозиялык типтери жана аллювиалдык-пролювиалдык чөкмөлөрүнөн турган тоо этектери менен аллювиалдык - пролювиалдык чөкмөлөр менен толтурулган жантайынкы түздүктүү типтери кездешет. Ошондой эле тектоникалык жаракаларга байланышкан тик кеткен жарлуу кырлар менен терендирээк чуңкурлар, эрозиялык процесстерден калыптанган каньондор, тар капчыгайлар, байыркы мөңгүлөрдүн таасири астында калыптанган төрлөр, морена дөбөчөлөрүн ж.б. байкоого болот. Топурак кыртышында тоо этектери менен өрөөндүн ачык коңур тоо капталдарындагы ачык жана каралжын коңур, кара топурак сымал, субальпы-шалбалуу, альпы шалбалуу типтери бийик алкактуулук мыйзам ченемдүүлүгүнө жараша таралат. Өсүмдүк катмарын болсо Талас өрөөнүн таманында шыбактуу жана бетегелүү, ак кылкандуу чий менен шыбак аралашкан талаалар; жапыз жана орто бийиктиктеги тоо капталдарында мятлик, ячемерица, овсяница, флемис, геран жана түркүн чөптүү шалба-талаалары менен шалбаалар; аянттары кичирээк карагай менен көк карагайлуу токойлордун массивдери; субальпы флемис, манжетка, түркүн чөптүү шалбалар, альпы бетегелүү талаалары менен доңуз сырттуу шалбалар, бийик тоодогу аска менен чокулардын беттеринде жер жаздык, дриадогүстүү сейрек өсүмдүктөрү жана суу бойлору менен жайылмаларында бадал, терек аралашкан саздуу шалбалар түзөт. Жалпысынан алганда жаратылыш компоненттеринин таасири астында пайда болгон ландшафттар Кыргызстандын Атласындагы ландшафттык картада ылайык чагылдырылып, Талас өрөөнүнүн чыгыш бөлүгүндө алардын азыркы мезгилдеги таралуусу төмөндө берилет. Аймакта ландшафттардын таралуусу, биринчиден тоо капталдары, экинчиден тоолордун аралыгындагы чонураак өрөөндөр, үчүнчүдөн Талас суусунун куймаларындагы кууш суу өрөөндөрү боюнча бийиктик жана аймактык-горизонталдуу багыттарда жүрөт. Алсак тоо капталдарында өрчүгөн ландшафттарда бийиктик алкактуулук ачык жана даана байкалып, алар жапыз тоолуу жана тоо этектеринде, орто бийиктиктеги жана бийик тоолуу ярустарды түзүп таралат.

Жапыз тоо беттери менен этектеринде негизинен талаа ландшафтары, палеозойдун тоо тектеринен турган, жука катмардагы деллювий чөкмөлөрү капталган катуу тилмеленген тоо капталдарындагы ачык коңур топурактарда дан чанак-шыбактуу кургак жана каралжын - коңур топурактарында ак кылкан-бетегелүү-түркүн чөптүү талаалар өрчүгөн. Ал эми ушул эле ярустагы неогендин тоо тектеринен турган, жука катмардагы деллювий чөкмөлөрү менен капталган тоо этектериндеги дөбөлөр менен кырларда каралжын менен ачык коңур топурактарында бетеге менен бетеге-шыбактуу ал эми бозомтук топурактарында болсо ак кылкан-бетегелүү талаа ландшафттары кездешет.

Орто бийиктиктеги яруска эрозиялык-денудациялык рельеф мүнөздүү болгон терең тилмеленген тигирээк палеозойдун тоо тектери чыккан жана жука катмардагы деллювий-гравитациялык чөкмөлөр каптаган тоо капталдарындагы ачык коңур скелеттүү жана субальпы шалбалуу-талаа топурактарында, шыбак-бетегелүү сейрек арчалар менен аралашкан ал эми каралжын коңур топурактарында болсо ак кылкан, ак кылкан-бетегелүү, шыбак-дан чанактуу бадал аралашкан ачык-коңур скелеттүү топурактарында болсо шыбакдан чанактуу-зизифоералуу талаа ландшафттары өзгөргөн.

Бийик тоолуу яруста экзарациялык жана эрозия-денудациялык рельеф мүнөздүү болгон терең тилмеленген, тигирээк палеозойдун тоо тектери чыккан жана жука катмардагы солифлюкциялык жана деллювий гравитациялык чөкмөлөр каптаган тоо капталдарындагы альпы шалбалуу-талаа, каралжын-коңур жана коңур топурактарында жука чымдуу-дан чанактуу жана ак кылкан-буудайыктуу талаа; терең тилмеленген тигирээк деллювий-гравитациялык чөкмөлөр каптаган тоо капталдарындагы субальпы шалбалуу, каралжын топурактарда дан чанактуу-түркүн чөптүү, түркүн чөп-дан чанактуу, жапалак арчалар менен биргелешип тараган шалбалуу талаа; ири жана майда таштары бар мореналуу байркы түздүктөр менен жантайынкы дөбө-кырлардагы субальпы шалбалуу-талаа топурактарында дан чанактуу-түркүн чөптүү жана түркүн чөптүүдөн - чанактуу доңуз сырты менен биргелешип тараган шалбалуу-талаа; элювий-деллювиалдык жана солифлюкциялык чөкмөлөр каптап айрым жерлерде ири жана майда таштуу мореналуубайыркы түздүктөр менен жантайынкы дөбө-кырлардагы чымдуу-жырым торфттуу топурактарында доңуз сырттуу шалбаа; солифлюкциялык деллювий-гравитациялык чөкмөлөр каптап терең тилмеленген тоо капталдарындагы альпы шалбалуу топурактарында доңуз сыртты кездешкен жапыз альпы шалбаа жана альпы шалбалуу-талаа топурактарындагы жапалак арчалары бар бетегелүү-түркүн чөптүү-дан чанактуу шалбалуу-талаа; элювий-деллювиалдык, гляциалдык жана солифлюкциялык чөкмөлөр каптаган байыркы түздүктөр менен начар тилмеленген жантайынкы тоо капталдардагы тундралуу-торфттуу-полигоналык топурактарында

муздак чөлдөрдүн фрагменттериндеги бар таштуу тундра; таштак кырдуу жана жашыраак мореналуу терең тилмеленген аска-таштуу тик тоо капталдардагы скелеттүү топурактын фрагменттери бар жерлерде сейрек криофилдүү өсүмдүктөрүнөн турган тундра; абдан тик жана жыш тилмеленген тоо капталдардагы ташттуу куюлмаларда өсүмдүк кыртышы каптабаган аска-зоолуу ландшафттары кездешет.

Аккумулятивдик процесстердин натыйжасында пайда болуп, аллювий-пролювиалдык жана пролювиалдык чөкмөлөргө толтурулган жапыз тоолордун ортолорундагы өрөөндөрдөгү лесс сыяктуу чөкмө тоо тектеринен турган майда кырдуу жана жапыз дөбөлүү түзөндөрдө ачык-коңур топурактарында дан-чанактуу кургак талаа жана пролювиалдык чөкмөлөргө толтурулган эңкейиштүү шлейфттер менен тектир-кашаттуу түзөндөрдөгү жана ачык-коңур топурактарында түркүн чөптүү-бетегелүү, шыбактуу-бетегелүү талаа ландшафтары калыптанган. Жогоруда аталган ландшафтардын аймактарын аныктоодо авторлор тарабынан бийиктик жана горизонталдык багыттагы алардын таралуу өзгөчөлүктөрү эске алынды.

Региондун аймагындагы салыштырмалуу куушураак суу өрөөндөрүнүн тамандарындагы ландшафттардын таралуусу, бийиктик алкактуулугуна көз каранды болбой, негизинен горизонталдуу-аймактык багыттар боюнча жүрөт. Мындай ландшафттар көпчүлүк учурда эрозиялык жана эрозиялык-аккумулятивдик процесстердин таасири астында калыптанган. Алар кууш суу өрөөндөрү боюнча ичке тилке түрүндө кездешет. Алсак таштак таманында таштар менен шилендилери бар, капталдарында жылаңач түпкү тоо тектери чыккан V-сымал өрөөндөрдөгү коңур топурактарында түркүн чөптүүдөн чанактуу, шалбалуу-бадалдар менен биргелешип кездешкен шыбактуу-дан чанактуу талаа; кууш капчыгай менен V сымал өрөөндүн таманындагы аллювиалдуу топурактарда чычырканак-талдуу жана чычырканак-теректүү тугай, шалбаа жана шалбалуу талаа; жапыз тектири бар кашаттуу өрөөндөрдөгү аллювиаль-шалбалуу менен аллювиалдуу топурактарда талдуу-теректүү-кайындуу, чычырканак-талдуу тугай; тамандары кесек пролювий-аллювий чөкмөлөрү менен толтурулган, тигирээк каапталдарында шиленди менен жылаңач түпкү тоо тектери чыккан V-сымал өрөөндөгү каралжын түстөгү токой менен кара-токойлуу топурактарында шалбаа жана бадалдар аралашкан арча, карагайлуу-арчалуу токой менен сейрек токой; таманында ири жана майда таштар жана суглиналдык чөкмөлөрү бар тепши сымал өрөөндөрдөгү жука альпы шалбалуу жана шалбалуу-талаа топурактарында түркүн чөптүү-доңуз сырттуу жана дан чанактуу - түркүн чөптүү шалбаа; таманы кесек пролювиалдык-аллювиалдык чөкмөлөр менен толтурулуп, капталдарында шиленди менен жылаңач түпкү тоо тектери чыккан капчыгай жана V-сымал өрөөндөгү альпы жана субальпы шалбалуу, шалбалуу-талаа топурактарында түр-

күн чөптүү-донуз сырттуу жана дан чанактуу-түркүн чөптүү шалба ландшафтары өрчүгөн.

Талас өрөөнүн чыгыш бөлүгүндө негизинен жалпы эле түндүк Тянь-Шандын аймагында кездешкен ландшафттардын талаа, шалбалуу талаа, субальпы жана альпы шалбалуу-талаа менен шалба, тоолуу муздак тундра жана гляциалдык-нивалдык типтери таралып, ал эми жарым чөл менен чөл ландшафттардын ареалдары дээрлик жокко эсе. Тескерисинче Талас өрөөнүнүн батыш бөлүгүндө болсо жарым чөл, чөл жана кургак талаа ландшафттары салыштырмалуу кеңири аймакты ээлеп жатат. Себеби Талас өрөөнүн батышы жана чыгыш бөлүктөрүн ортосундагы жогорудагыдай типтеринин таралуусундагы айырмачылык, авторлордун байкоосу боюнча анын чыгыш бөлүгүнүн деңиз деңгээлинен бийик көтөрүнкү жаташы, аймактык башкача айтканда эң төмөнкү абсолюттук бийиктиги 1300м дин тегерегинде (Талас дарыясына Кең-Кол суусу куйган жерде) жана климаттык өзгөчөлүктөрүнө (жаан-чачындын арбыныраак жаашы, абанын температурасынын салыштырмалуу төмөнүрөөк болуусу) жана аздыр-көптүр рельефинин өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу болуусу мүмкүн.

Ал эми Талас өрөөнүнүн чыгыш бөлүгүндө ландшафттардын ич ара таралуусундагы бирдей эместикти бир азыраак аймакта айырмачылыгын аныктоо максатында авторлор аймакта бир нече туурасынан кеткен ландшафттык профилдерди жүргүздү. Анын натыйжада Талас дарыясынын оң башаты болгон Каракол, оң куймасы Чуңкур ж.б. сууларынын алабы жайгашкан Кыргыз Ала-Тоосунун түштүк макроэкспозициясындагы тоо капталдары менен аталган суу өрөөндөрүндө негизинен салыштырмалуу кургагыраак талаа ал эми Каракол өрөөнүнүн чыгыш бийик тоолуу бөлүгүндө гана нымдуу альпы – шалбаа жана шалбалуу-талаа ландшафттары басымдуу. Талас Ала-Тоосунун түндүк макроэкспозициясындагы Беш-Таш, Калба, Туз-

Ашуу ж.б. суулары агып түшкөн тоо капталдарында тескерисинче салыштырмалуу нымдуураак келген шалбаа, шалбалуу-талаа жана бадал аралашкан токойлуу ландшафттары басымдуу. Ушул аймактагы Талас өрөөнүнүн таманы менен ага жанаша жайгашкан тоо этектеринен гана аянттары талаа ландшафттарын азыраак кездештиребиз. Ошентип, ландшафттык профилдерди жүргүзүүнүн натыйжасында кандайдыр бир деңгээлде аталган аймактагы ландшафттардын типтеринин өз ара таралуусун, бири-бири менен болгон байланыш өзгөчөлүктөрү аныкталды. Башкача айтканда салыштырмалуу кургагыраак жана нымдуураак ландшафттардын типтерин ортосундагы байкалган өз ара айырмачылыктар, биринчиден аймактын географиялык оорун алып жайгашуусу менен Талас менен Кыргыз Ала-Тоосунун кеңдик багытында созулуп тутумдашып жатуусуна; экинчиден түндүк жана түштүк тоо капталдарынын макроэкспозициясына байланышкан нымдуулук менен жылуулуктун карым-катнашына; үчүнчүдөн рельефтин типтери менен формаларына, өсүмдүк-топурак катмарына жана алардын ар түрдүүлүгүнө байланыштуу деп эсептөөгө болот.

Аймактын ландшафттарынын типтерин типчелерин жана түрлөрүнүн ортосундагы теренирээк өз ара айырмачылыктарын, алардын бири-бири менен болгон байланыштарын дагы билүү үчүн деталдуу изилдөөлөрдү жүргүзүү үчүн заманбап ландшафттык ыкмаларды колдонуу менен ишке ашырыла турган стационардык жана жарым стационардык көп жылдык илимий байкоолор талап кылынат.

Адабияттар:

1. Атлас Киргизской ССР, том I. Москва, 1989.
2. Карты: Ландшафты
3. Геологическое строение
4. Геоморфология
5. Почвы
6. Растительность
7. Талас облусу, Энциклопедия, Бишкек, 1995

Рецензент: к.г.н., профессор Кулматов Г.Н.